

Cover Page

॥ वैदिकयुगे सभा समितिश्च॥

ड.अविनाश-गायेनः

सहकारी अध्यापकः, संस्कृतविभागः

घाटाल-रवीन्द्र-शतवार्षिकी-महाविद्यालयः

पश्चिमङ्गप्रदेशम्, भारतम्

शोधसारः

वैदिकयुगे वेदोत्तरयुगे च संसदीयप्रतिष्ठान रूपेण प्रख्याता आसीत् सभा, समितिश्च। अथर्ववेदे आन्मातं सभा च समितिश्च प्रजापतेः दुहितरी इति। तस्मात् सभा हि समितेर्भगिनीस्थानीया। सभायां जनप्रतिनिधयः समवेताः सन्तः नृपनिर्वाचनादिकं गुरुत्वपूर्णं कार्यं कुर्वन्ति स्म। तत्र ऐकमत्यानुसारेण सिद्धान्ता गृहीता आसन् एकस्मिन् अथर्ववेदीये मन्त्रे प्राप्यते सभाया अपरं नाम नरिष्ठा इति तत्र प्रार्थतं ऋषिणा ये ते के च सभासद स्ते मे सन्तु सवाचसः सभ्यानां मतैः सह मम मतभेदो न भवतु इत्यर्थः एतदनुमीयते समितौ कर्मरतानां जनानां मध्ये केचित् निर्वाचिताः सदस्याः सभाकार्याणि परिचालयामासुरिति। तत्र पितृसमाः सभासदः सर्वैर्मान्या आसन् सभाः प्रयशः जातीयविचारालयरूपेण कार्यनिर्वाहिकाः आसन्।

सम्पूर्वकस्य इधातोः क्तिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः समितिशब्दः। वैदिकयुगे प्रतिष्ठिता स्वशासिता जनसंसद् एव समितिरिति अभिधीयते। समितेः कार्यम् आसीत् देशवासिनां जीवनस्य कर्मणां च तथा तेषां मतानां प्रकाशनम्। समितेः प्रधानं कर्तव्यम् आसीत् जनप्रतिनिधीनाम् ऐकमत्यानुसारेण नृपस्यनिर्वाचनम् ऋग्वेदे संज्ञानसूक्ते समितेः सभ्यानां सममनस्कता घोषिता यथा—

“समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं वत सह चित्तमेषाम्” इति।

अथमेव समितीनां मूलमन्त्रमासीत् ऐकमत्यम्। अथर्ववेदे आम्नातम्—

“संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम ते” इति।

अथर्ववेदे आम्रातं सभा च समितिः प्रजापते दुहितरौ इति। उभौ एव संसदीयप्रतिष्ठानरूपेण स्वीकृतौ जनप्रियौ चास्ताम् ।

टीप्पणी –

1.का सभा? 2.का समितिः? 3.उत्तरवैदिकसाहित्ये सभाः समितिश्च, 4. स्वातन्त्र्योत्तरभारते सभाः समितिश्च, 5. उपसंहारः।

का सभा ?

वैदिकयुगे वेदोत्तरयुगे च संसदीयप्रतिष्ठान रूपेण प्रख्याता आसीत् सभा। अथर्ववेदे आन्मातं सभा च समितिश्च प्रजापतेः दुहितरी इति। उक्तं यथा –

सभा च या समितिश्चावतां

प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने

येना संगच्छा उपमा स शिक्षाच्

Cover Page

चारु वदानि पितरः संगतेषु।

तस्मात् सभा हि समितेर्भगिनीस्थानीया। सभायां जनप्रतिनिधयः समवेताः सन्तः नृपनिर्वाचनादिकं गुरुत्वपूर्णं कार्यं कुर्वन्ति स्म। तत्र ऐकमत्यानुसारेण सिद्धान्ता गृहीता आसन् एकस्मिन् अथर्ववेदीये मन्त्रे प्राप्यते सभाया अपरं नाम नरिष्ठा इति। यथा –

विद्य ते सभे नाम नरिष्ठा नाम वा असि।

ये ते ते च सभासद स्ते मे सन्तु सवाचसः॥

तत्र प्रार्थितं ऋषिणा ये ते के च सभासद स्ते मे सन्तु सवाचसः सभ्यानां मतैः सह मम मतभेदो न भवतु इत्यर्थः एतदनुमीयते समितौ कर्मरतानां जनानां मध्ये केचित् निर्वाचिताः सदस्याः सभाकार्याणि परिचालयामासुरिति। तत्र पितृसमाः सभासदः सर्वैर्मान्या आसन् सभाः प्रयशः जातीयविचारालयरूपेण कार्यनिर्वाहिकाः आसन्।

जातकग्रन्थवल्यां सभासम्बन्धे सुस्पष्टं धारमां प्रकाशितास्ति –

न सा सभा यथ न सन्ति सन्तो

न ते सन्तो यो न भणन्ति धम्मं।

रागं च दोसं च पहाय मोहं

धम्मं भनन्ता ओ भवन्ति सन्तो॥

सभापदं ऋग्वेदे अष्टवारं, अथर्ववेदे च सप्तदशवारं प्रादुर्भूतम्। एकस्मिन् प्रसङ्गे सभा सभाभवनं निर्दिशतिम्। अन्येषु प्रसङ्गेषु सभा "सहप्रकाशितपुरुषशरीरम्" इति निर्दिशतम्। सभा इति पदं प्रायः समिति (एकत्र समागमः) इति पदेन सह सम्बद्धम् आसीत्, उभयशब्दः जनानां समागमं, सभां, परिषदं वा निर्दिशति स्म। अथर्ववेदेन सभा समितिः च उच्चवैदिकदेवस्य प्रजापतिस्य कन्याद्वयम् इति परिचयः कृतः। यदा यदा पदाः एकत्र प्रादुर्भूताः तदा तदा सभा समितिपूर्वं भवति स्म, येन केचन विद्वांसः समितिभ्यः पूर्वं सभाः आसन् इति अनुमानमकुर्वन्। न तु प्राचीनग्रन्थेषु सभानां समितीनां च स्पष्टभेदः, स्वरूपक्रमः, परस्परसम्बन्धः वा न चिह्नितः।

सभा-स्थनुः (सभा-भवनस्तम्भः) सभायाः भौतिकसंरचनायाः एकं विशेषतां वर्णितवान्। सभा-सम्बद्धाः अतिरिक्ताः विविधाः पदाः सभायां घटितानां अभिनेतानां क्रियाकलापानाञ्च सुझावम् अयच्छन् : सभा-विन् (द्यूत/सभाभवनस्य रक्षकः) सभा-सह (सभायां प्रख्यातः); सभा-पति (सभापति); सभेयः सभायोग्यश्च (सभायोग्यः); सभा-चरा, सभासदः, सभाश्च (सभासदस्यः); सभा-वती (सभा सदस्या महिला); सभापालश्च (सभापालकः)। ऋग्वेदानुसारं सभायां जनाः इन्द्रदेवतां सभायाः सदस्यानां च रक्षणाय, सभायां तेषां वचनं प्रभावशीलतां दातुं च आह्वयन्ति स्म।

का समितिः ?

समितिपदं ऋग्वेदे नववारं, अथर्ववेदे त्रयोदशवारं च अभवत्। समितिं विना शासनं कर्तुं न शक्यते इति ऋग्वेदे उक्तम्। एकस्मिन् वैदिकसन्दर्भे एकस्मिन् समितियां राजनस्य (शासकस्य) उपस्थितिः वर्णिता आसीत्। अन्यस्मिन् सन्दर्भे एकस्मिन् समितियां एकत्र उपविष्टाः अनेके शासकाः वर्णिताः आसन्। ऋग्वेदेन समित्यां जनाः स्वपशुविमर्शं कुर्वन्ति इति निवेदितम्। एकया ऋग्वेदप्रार्थना समितियां सहमतिः, विचारैकतां च आह्वयतम्। अथर्ववेदे समित्याः पक्षतः ब्राह्मणपुरोहितस्य प्रार्थना अन्तर्भावः आसीत्।

Cover Page

वेदेषु नैमित्तिकरूपेण सभा-समित्याः, राजानानां च सन्दर्भाः सन्ति चेदपि सभा-समित्याः, राजानानां च कथं परस्परं सम्बन्धः इति निर्विवादं वर्णनं कस्मिन् अपि वेदे न दत्तम्। अनेन अनन्तरं विद्वांसः लोकतान्त्रिक (सम्भवतः सर्वसम्मत्या अपि) निर्णयनिर्माणे प्रवृत्ताः, शासकानाम् परिषदः कार्यं कुर्वन्ति, शासकान् निर्वाचयन्ति, निष्कासयन्ति च, करसङ्ग्रहं कुर्वन्ति, युद्धं च घोषितवन्तः इति सूचयितुं न निवारिताः न च तदनन्तरं विद्वांसः वैदिकसभा-समितीनां, कुल-जनजातीय-समागमानाम्, होमरिक-अगोरा-रोमन-सीनेट्-समित्याः, ट्यूटन-प्रमुखपरिषदः, आङ्ग्ल-सैक्सन-विटेनेगोमोट्-इत्यादीनां च समानान्तराणां सूचनं कर्तुं न निवारितवान् वेदेषु सन्दर्भाणां अल्पसंख्यां दृष्ट्वा एतादृशानां सर्वेषां विद्वांसानां सुझावानां अनुमानात्मकत्वेन स्वीकारः करणीयः।

ऋग्वेदे जनस्य २७५ वारं विषस्य च २७१ वारं उल्लेखः कृतः, उभयपदौ परस्परसम्बद्धपरिवारसमूहान् निर्दिशन्ति। विदथः ऋग्वेदे १२२ वारं अथर्ववेदे च २२ वारं उल्लिखितः सभारूपः आसीत्। "परिवारपरिषदः" इति अनुवादितस्य विदथस्य मध्ये महिलाः, वृद्धाः च प्रतिभागिनः आसन्। विदथः सामूहिकरूपेण अग्नि इन्द्रादिवैदिकदेवतानां पूजां कृत्वा पवित्रभोजनं दत्त्वा तेषां स्तुतिं गायति स्म। यदा कदा विदथः गायनार्थं वा गायनस्य नेतृत्वं कर्तुं वा पुरोहितं चिनोति स्म। विदथः आशां कृतवान् यत्, अर्पणगीतानां प्रतिदानरूपेण अग्निः वा इन्द्रः वा धनं शूराः च प्रदास्यति इति। शताब्दशः क्रमेण विदथस्य सन्दर्भाः अन्तर्धानं जातम्।

ऋग्वेद-अथर्ववेदयोः उल्लिखितः अन्यः सभारूपः आसीत्, येषां सहचराः सामूहिकरूपेण पशवः आसन्, अग्निपूजयन्ति, साधारणनेता च भागं कुर्वन्ति स्म पारिषदीपदस्य तात्पर्यम् आसीत् यत् स्त्रियाः पारिषदस्य सदस्यत्वेन समावेशः भवति स्म। चतुर्थशताब्द्याः अन्ते संस्कृतव्याकरणशास्त्रज्ञः पाणिनिः एकस्य शासकस्य वर्णनं कृतवान् यत् सः परिषद्-बाला (यः पारिषद्, अथवा राजसहचरसमूहेन सह शासनं करोति स्म) इति। पाणिनिः अपि शैक्षणिकः, सामाजिकः, प्रशासनिकः च इति त्रयः प्रकाराः परिषदः अपि चिन्तितवान्। पश्चात् कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे परिषदः राजप्रशासकानाम् अथवा सल्लाहकारानाम् एकं परिषदं निर्दिशति स्म-ऋग्वेदस्य अथर्ववेदस्य च परिषदात् सर्वथा भिन्नं सभायाः रूपम्।

वैदिकसाहित्ये समितिपदस्य अन्तिमवारं एकः चण्डोग्योपनिषदः आसीत्, यदा छात्रः श्वेतकेतुः पाञ्चालसमित्याः दर्शनं कृत्वा तस्याः राजन्येन (नेतृणां) पञ्च दार्शनिकप्रश्नानां उत्तरं दातुं पृष्ठः श्वेतकेतुः पञ्चसु प्रश्नेषु कस्यापि उत्तरं न दत्तवान् इति कारणेन समितिराजन्यः पृष्ठवान् यत् तेषां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुं असमर्थः कोऽपि कथं शिक्षितः इति गणयितुं शक्यते इति।

उत्तरवैदिकसाहित्ये सभाः समितिश्च

यदा क्रमेण समितिपदं प्रयुक्तं न जातम्, तदा शास्त्रीयसाहित्येषु सभापदं निरन्तरं प्रादुर्भूतम्। यथा यथा कालः गच्छति स्म तथा तथा सभा अर्थस्य भिन्नाः छायाः प्राप्तवन्तः। महाभारते एकस्याः सभायाः वर्णनं कृतवान् यस्मिन् युधिष्ठिरस्य (अधुना दासस्य) स्वभ्रातृणां आर्यभार्याम् द्रौपदीं च द्यूतस्य वैधतायाः विषये धृतराष्ट्रराजस्य समक्षं विवादः अभवत् महाभारते स्त्रियः सभाप्रवेशाः त्रयः अपि वर्णिताः। अपस्तम्बासूत्रे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां त्रयाणां उच्चवर्णानां, प्राचीनहिन्दुसामाजिकपदवीनां कृते अतिथिगृहरूपेण, मनोरञ्जनभवनरूपेण च उपयोक्तुं सभायाः निर्माणस्य वर्णनं कृतम् आसीत्।

चतुर्थशताब्द्याः अन्ते व्याकरणशास्त्रज्ञः पाणिनिः एकं धार्मिकं सङ्घं (सभां) उल्लेखितवान् यत् उच्चैः नीचपङ्क्तौ च न पृथक् करोति। तदनन्तरं बौद्धधर्मस्य प्रसारेण संघः बौद्धभिक्षुणां आदेशान् निर्दिशति स्म।

Cover Page

बौद्धमहापरिनिर्बनसुतेन सङ्घस्य प्रक्रियानियमाः निर्धारिताः। एतेषु सार्वजनिकरूपेण नियमितरूपेण च समागमः, स्थापितानां पूर्वानुमानानाम् अवलोकनं, प्राचीनानां सल्लाहस्य आदरः, समन्वयेन निर्णयः, बौद्धऋषिणां समर्थनं च अन्तर्भवति स्म।

स्वातन्त्र्योत्तरभारते सभाः समितिश्च

१९४७ तमे वर्षे भारतस्य स्वातन्त्र्यात् पूर्वं राजनैतिक-विधायिक-सामाजिक-क्रियायां प्रवृत्ताः समूहाः स्वयमेव समितिः, परिषदः, संघः, लीगः, काङ्ग्रेसः, सभा इत्यादयः आङ्ग्ल-उपाधिः दत्तवन्तः। स्वतन्त्रभारतस्य संविधाने संसदस्य द्वौ सदनौ आहूताः - उच्चसदनं (राज्यपरिषदः) निम्नसदनं (जनसदनं) च। एतयोः सदनयोः मध्ये राज्यसभा, लोकसभा इति हिन्दीपदं प्रयुक्तम्, पुरातनं संस्कृतं सभाशब्दं पुनरुत्थानं कृत्वा नूतनं अर्थं प्रविशति स्म। भारतसर्वकारेण पंचायतीराज (पञ्चायतानां शासनम्) इति ग्रामीणस्वशासनसंरचना स्थापिता। पंचायतः पञ्चवृद्धानां परिषदं निर्दिशति स्म, ये पूर्वकाले स्वग्रामस्य कार्याणि स्वरूपयन्ति इति चिन्तितम् आसीत्। पंचायतीराजस्य घटकानां लेबलं कर्तुं सर्वकारेण संस्कृतपदानां समितिः, परिषदः च (आङ्ग्लसमतुल्यः नास्ति) इति प्रयोगः कृतः। एतेषु ग्रामपंचायतयः (ग्रामपरिषदाः), पंचायतसमित्याः (एकस्मिन् प्रशासनिकखण्डे सर्वेषां पंचायतानां कार्यकारी निकायाः), जिलापरिषदाः (एकस्मिन् मण्डले अथवा जिलायां सर्वेषां पंचायतानां कार्यकारी निकायाः) च अन्तर्भावः आसन्।

उपसंहारः

ऋग्वेदे सभा-समिति-नाम्ना प्रसिद्धयोः लोकसभायोः नाम उल्लिखितः अस्ति। यद्यपि राजा महतीं शक्तिं प्राप्नोति स्म तथापि सः निरङ्कुशः नासीत्। प्रशासनस्य कार्ये सः एतयोः निकाययोः परामर्शं कृत्वा तेषां निर्णयानुसारं कार्यं कृतवान्। सभा वृद्धानां चयनितसमूहः आसीत्। सभायाः प्रमुखः 'सभापतिः' इति नाम्ना प्रसिद्धः आसीत्।

सभा राज्ञः प्रशासनविषये उपदेशं दत्तवती। न्यायालयरूपेण अपि कार्यं करोति स्म, अपराधिनां प्रकरणानाम् न्यायाधीशत्वेन दण्डं च ददाति स्म। समितिः सर्वाधिकं लोकप्रियः सभा आसीत्, तत्र सामान्यजनाः अपि अन्तर्भवन्ति स्म। समितिप्रमुखः 'पति' इति नाम्ना प्रसिद्धः आसीत्। समितिः मुख्यतया राज्यस्य राजनैतिकव्यापारस्य विषये आसीत्। तस्य राज्ञः निर्वाचनमपि भवति स्म। वैदिकयुगस्य आरम्भे आर्यनानाम् राजनैतिकसङ्गठनरूपेण सभायाः समितेः च प्रशंसनीयाः भूमिका आसीत्।

ग्रन्थसूची

- बाशम, आर्थर ल्लेवेल्लेन्। भारतं आसीत् आश्चर्यम्: मुसलमानानां आगमनात् पूर्वं भारतीय उपमहाद्वीपस्य संस्कृतिस्य सर्वेक्षणम्। न्यूयॉर्कः मैकमिलनः, १९५४।
- सलेटोरे, भास्कर आनन्द। प्राचीन भारतीय राजनैतिक विचार एवं संस्थाएँ। मुम्बई: एशिया पब्लिशिंग हाउस, 1963.
- शर्मा, रामशरण। प्राचीनभारते राजनैतिकविचारसंस्थानां पक्षाः। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, 1959.
- स्पेलमैन, जॉन डब्ल्यू। प्राचीन भारतस्य राजनीतिक सिद्धान्तः प्रारम्भिककालात् प्रायः A.D. 300. आक्सफोर्डः क्लेरेण्डन प्रेस, 1964.
- थापर, रोमिला। सांस्कृतिक अतीतः प्रारम्भिक भारतीय इतिहास में निबंधा नई दिल्ली: आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस, 2000.
- भारत विश्वकोश।